

Iš Oriento Vakarų link: LDK bajoro kontušinis kostiumas

Gražina Marija Martinaitienė

*Kultūros, filosofijos ir meno institutas,
Saltoniškių g. 58, LT-08015 Vilnius,
Lietuva*

Straipsnio objektas: Abiejų Tautų Respublikos bajoro kostiumo genezė, savitumas, simbolizmas.

Tyrimo tikslai: 1) išskirti svarbiausias Respublikos bajoriškosios visuomenės skonio orientalėjimo priežastis, kurių dėka dar XVI a. prasidėjo, o XVII a. buvo galutinai užbaigtas formavimasis ypatingos luominės aprangos, įgavusios „tautinio“, „kontušinio“, arba „lenkiško“, kostiumo pavadinimą bei reikšmę; 2) išryškinti pagrindinius šio kostiumo bruožus, jam teiktas simbolines reikšmes bei jų ypatumus Lenkijos Karalystėje ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje.

Raktažodžiai: XVIII a.; Abiejų Tautų Respublika; LDK; bajorija; sarmatizmas; kontušinis kostiumas, sarmatinis kostiumas, tautinis kostiumas

*Bajorėlio
žiponėlis aptavotas,*
kuntušėlis pasamonais **
apvedžiotas...*

Iš Antanavo dvaro apylinkėse
XX a. 4–5 deš. dainuotos dainos

Remiantis istoriniais dokumentais, amžininkų liudijimais ir ikonografiniu palikimu, galima apytikriai apibūdinti svarbiausius bruožus, kuriais pasižymėjo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų ir bajorų apdarai, nustatyti jų ištakas, keitimosi priežastis ir pagrindinius raidos etapus. Tai nelengva, nes visų šių šaltinių nėra daug, be to, kaip žinia, LDK ne tikėtai susidėjo iš daugelio etninių vienetų, kurių kiekvienas turėjo savų vietinių aprangos ypatumų, bet ir pati buvo nors ir gana savarankiška, tačiau vis dėlto tik dalis Abiejų Tautų Respublika vadinamos valstybės. Tad kalbant apie daugelį jos kultūros sričių, keblu, neretai ir neįmanoma išpauoti, ką galima laikyti „vien lietuvių savastimi“, o ką ne visai. To „ne visai“, ko gero, rastūsi daugiau.

Kaip tikina dokumentai ir liudija ikonografiniai šaltiniai (daugiausia medžio raižiniai, medaliai, tapyti portretai) ir jais pasirėmę tyrinėtojai, LDK bajorų apranga ilgą laiką buvo labai nevienalytė; turto bei kelionių

įspūdžių aprašuose¹ nurodomi pačios įvairiausios kilmės ir mados drabužiai. Tokia įvairovė tuomet buvo būdinga daugeliui Europos kraštų ir tik baigiantis XVI a. ispanų pavyzdžio paveikti jos kilmingųjų drabužiai daugmaž suvienodėjo² – labiausiai dėl juodos jų spalvos ir baltų krezų – standžių, vienodomis ringėmis dailiai suklostytų apskritų apykaklių. „Ispaniški išmisalai“, kaip juos vadino to šimtmečio autoriai, buvo populiarūs ir Abiejų Tautų Respublikoje, tačiau čia didesnę įtaką darė Šiaurės Italija – iš šio krašto buvo kilusi Žygimanto Senojo sutuoktinė Bona Sforca, su kuria į valdovo rūmus atkeliavo nemažai italų renesanso papročių ir pomėgių.

Bonos sūnus Žygimantas Augustas taip pat dažniausiai rengėsi itališkai, vėliau – ispaniškai; užsienietišku apdaru neatsisakė net per savo karūnavimą³, bet, matyt, turėjo ir tokių, kurie tuomet laikyti „tėvyniniais“: 1562–1563 metų seimui, kad patrauktų savo pusėn jo vedyboms su Barbora Radvilaite besipriešinančius bajorus, persirengė jų mėgstamu pilku bajorišku kubraku⁴.

Dauguma itališko-ispaniško pavyzdžio apdarų išnyko kartu su Jogailaičio valdymo pabaiga, taip ir netapę bendro Respublikos bajorų kostiumo kūrimo pavyzdžiu. Bet tuo metu dar nebuvo nė reikalo kurti savitą, skirtingą nuo kitų tautų luominę aprangą. „Savu“ buvo laikoma ir perimama tai, kas dėl vienokių ar kitokių priežasčių pasidarė madinga rūmuose, kas patiko valdovui arba jo svetimšalei sutuoktinei (pvz., abi Saksų dinastijos karalienės nors karūnacijai apsilviko vietiniais apdarais, šiaip jau vilkėjo prancūziškai, o įkandin jų – ir kiti rūmininkai).

* Aptavotas (lenk. *haftowany*) – siuvinėtas, išsiuvinėtas.

** Pasamonai (it. *passamano*) – pozumentai – lygios arba raštuotos įvairaus pločio, tankumo bei storio juostelės, galionai, virvelės, pynelės iš šilkinų, metalinių ir kitokių siūlų, naudojamos drabužiams puošti.

Tačiau per ateinančius maždaug pusantro šimto metų Respublikoje gana nuosekliai ir vis spartėjančiu tempu ėmė formuotis vyriškos aprangos modelis, rodęs, jog šiame krašte akivaizdžiai keičiasi žmonių orientacija. Jie tebesišvalgo į Vakarų madas, bet vis labiau savinasi kažką, atėjusį iš priešingos krypties – Oriento, ir iš abiejų drabužių sampynos imdami kurti visai savitą kostiumą. Iš pradžių jo „orientalumas“ pasireiškia tik tuo, kad supaprastinamas drabužių kirpimas, paskui jie palaiapsnui ilgėja ir plėtėja, susilaukdami moralės sergėtojų pritarimo, nes atrodo „padoresni“ už striukus ir „įgnybtus“ vakarietiškus apdarus. Prieš pastaruosiuos 1589 m. Respublikos seime pakėlė balsą ir Smolensko kaštelionas Ivanas Mieleška, tikriausiai gudas. Jis priskirtinas LDK bajorijai; iš to kai kurie tyrinėtojai darė išvadą, jog būtent lietuvių-rusų bajorai pirmieji ėmė pasisakyti prieš vakarietiškas madas.

XVI a. pabaigoje Oriento apdarų plitimas ne tik tai paspartėjo, bet ir ėmė darytis kaskart giliau įsisknijančiu įpročiu. Tai jau ne tik mada ar viena iš daugelio nebemėgstamo vilkėsenos būdo alternatyvų; pradeda vyrauti įsitikinimas, jog rytietiškų bruožų turintys drabužiai yra savi, tautiniai. Su jais imamas tapatinti idealaus Respublikos kilmingojo vaizdinys, jie liudija ne vien vilkėtojų estetines nuostatas, bet ir priklausomybę bajorų tautai, todėl verti vadintis „tautiniais“ apdara. Taip jie pristatomi svetimšaliams, kuriems pasitaiko vis daugiau progų įsitikinti, jog Respublikos kilmingieji, kaip ir vengrai, vilki savaip, be to, šia savo vilkėseną jie liudija savo pilietinę ir tautinę priklausomybę bei atsidavimą savo kraštui.

Jau nuo pat XVII a. pradžios svetimšaliams keliautojams arba užsienio pareigūnams, kurie per iškilmes arba oficialias ceremonijas sutikindavo atvykusius Respublikos atstovus, vis labiau krito į akis, jog daugelio jų apdarai, šukuosenos, apavas, puošmenos yra visiškai kitoniški nei likusių krikščioniškosios Europos tautų (reikia pastebėti, jog užsieniečiai beveik nediferencijavo šio krašto gyventojų, visus vienodai vadindami „lenkais“, nors lankydavosi tiek Lenkijos Karalystėje, tiek ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, o tarp užsienin vykstančiųjų valstybės pareigūnų nestigo lietuvių).

Po Respubliką pakeliavęs N. W. Wraxallis stebėdamasis rašė, jog „čionykštis tradiciniais savo drabužiais vilkintis bajoras yra ryškus kontrastas bet kurio kito Europos krašto tokio pat luomo žmonėms“⁵. Iš tikro, kai vakariečių vyrų garnitūras tuo metu buvo trumpas, gausiai išpuoštas siuvinėjimu, raukiniais, nėriniais ir segėmis, o rokoko epochoje jame nestigo šviesių švelnių spalvų, „lenkiškasis“ pasižymėjo sodriu koloritu, buvo ilgas, beveik iki žemės arba iki pusės blauzdų, o fasonu ar bent jau atskirais komponentais priminė totoriškus, vengriškus arba kitokius rytiečių apdarus. Tai pastebėjo ir svetimšaliai, juo labiau kad tuo metu ir Vakarų Europa pradėjo žavėtis rytietiškais arba panašiais į rytietiškus dirbi-

niais, daugiausia prabangos reikmenimis. Pasak to paties N. W. Wraxallio, „netgi šio krašto damų, šiaip jau vilkinčių „skirtingų kraštų ir įvairių epochų drabužius [...], apdaruose esama kažko azijietiško, veikiau primenančio Graikiją (Bizantiją? – GMM) arba Turkiją nei prancūzų ar vokiečių madą“⁶. Dar vienas prancūzas H. Vautrin, gana plačiai apibūdinęs anuometinę Respublikos bajorijos vilkėseną, taip pat pažymėjo, kad ji „kildintina veikiau iš azijinės nei europietiškos“, o vienas svarbiausių jos komponentų – plati šilkinė du arba tris kartus liemenį apsakanti juosta „atlieka tokį pat vaidmenį kaip *roastbeefas** ant anglo stalo – liudija šeimininko turta“⁷. Tad pradedama pastebėti ne tik tai Respublikos bajorų aprangos savitumą bei rytietišką ištaką, bet ir jos identifikacinę reikšmę.

Šis XVII a. pradžioje galutinai susiformavęs savitas, svetimšaliams egzotišku atrodęs „lenkiškas“ kostiumas nebuvo grynai rytietiškasis, o rytietiškasis ir vakarietiškos vilkėsenos sampyna, kuriai turėjo reikšmės ir vietinės kiekvieno atskiro regiono tradicijos. Be to, Oriento įtaka nebuvo tiesioginė; rytietiškasis vilkėsenos pavyzdžiai skverbėsi tarpininkaujant kaimyninėms, artimesnėms sąlyčioms su „tikraisiais“ Rytis turėjusioms šalims, pirmučiausia – vengrams, kurių tautinė apranga susiformavo kiek anksčiau.

Kodėl vis dėlto prireikė vienodinti apdarą ir kodėl jo, ilgainiui gavusio „tautinio“, „lenkiško“, kostiumo pavadinimą, pirmavaizdžiu tapo rytietiškasis primenantys drabužiai? Priežasčių galima rasti ne vieną.

Didelę reikšmę turėjo ypatinga geopolitinė padėtis: Respublika plytėjo tarp dviejų didžiųjų civilizacijų – krikščioniškosios, asocijuojamos su Europa, ir islamo, siejamo su Azija. Tad nuolatiniai kontaktai buvo neišvengiami, jie mezgėsi per prekybinius ryšius, naujų teritorijų ir kitokios naudos paieškas, valdovų bei kilmingųjų santuokas ir lėmė abiejų – tiek vakarietiškos tiek ir rytietiškios – kultūrų poveikį Respublikos papročiams, dailei, literatūrai, karybai, architektūrai ir kt. Lietuvai kaip visada ir visur buvo lemtinga Rusijos kaimynystė ir tai, kad kunigaikštystės sudėtyje buvo atsidūrusios didžiulės slaviškos teritorijos, pasižymėjusios sava kultūra bei tradicijomis, kai kada ir totorių antplūdžio uždėtu antsluoksniu. Labai anksti Lietuvos kilmingųjų aprangoje ėmė rasti rusų bojarinų vilkėsenai būdingų bruožų, kurie savo ruožtu atsirado dėl totorių poveikio. Ne tik tai Rusija, bet ir kiti kaimyniniai Abiejų Tautų Respublikos kraštai, tokie kaip Ukraina, Moldova ir pirmučiausia Vengrija, pačios niekaip nepriskirtinos Rytams, dėl ypatingų savo geografinės padėties ir istorijos peripetijų tapo rytietiškios apdarų mados „tranzito“ šalimis.

Minėtini kai kurie vidiniai veiksniai, palaiapsnui keitę visuomenės pomėgius ir kreipę juos Rytų link,

* *Roastbeef* (angl.) – jautienos kepsnys.

kad ten surastų ir perkeltų į savą dirvą tai, kas, atrodė, geriausiai atitinka ir išreiškia jos ne tik estetiškus, bet labiausiai – XVII–XVIII a. susiklosčiusius tam tikrus idėjinius įsitikinimus.

Savotiškais „rytietiško skonio“ platintojais Respublikoje buvo jos valdovų ir magnatų samdytiniai sveltimšaliai – etniniai totoriai, serbai bei vengrai. Anot šaltinių, vengriško pavyzdžio drabužius XVI a. I pusėje noriai dėvėdavo profesionalūs kariai, pašto tarnybai angažuoti serbai, totoriai ir vengrai. Memuaruose ir epistolikoje neretai galima aptikti itin smulkių spalvingų ir egzotiškų husarų kostiumų (tuometiniu sakymu – „usariškų“, kai kada „madjariškų“), susiformavusių pagal vengriškus pavyzdžius, aprašymų. Tad galima teigti, jog bent dalis Lietuvos ir Lenkijos bajorijos, jei tuo metu pati dar ir nedėvėjo, tai palaipsniui priprato prie rytietiško drabužio, nors buvo ir tokių, kuriems jis tada dar atrodė pernelyg laukinis ir svetimas.

Vis dėlto turbūt svarbiausiu veiksniu savinantis įvairių Oriento kraštų drabužių pavyzdžius laikytinas dviejų Respublikos valdovų – Stepono Batoro ir paradoksaliai – Zigmanto Vazos valdymo laikotarpis.

Steponas Batoras ir tapęs Lenkijos karaliumi bei Lietuvos Didžiuoju Kunigaikščiu (1576–1586) liko ištikimas vengriškai aprangai, kuri savo ruožtu susiformavo veikiamą rytietišku, pirmučiausia turkišku, įtaką⁸. Savaiame suprantama, jog rūmų aplinka, paties valdovo populiarumas lėmė ir jo apsirengimo būdo plitimą. Per dešimtį S. Batoro valdymo metų rūmuose beveik visai atsisakyta ligtolinių valdovų ir jų aplinkos žmonių dėvėtų europietišku apdarų. Tačiau nuo pastarųjų tiek lenkus, tiek ir lietuvius, nors ir dėl skirtingų priežasčių, gerokai atgrasė S. Batoro įpėdinio Zigmanto Vazos, valdžiusio Respubliką 1587–1632 m., vykdyta prohabsburginė politika, sveltimšalių bei jų papročių protegavimas ir vietinei bajorijai priešiška rūmų aplinka su visais jos „dekoru“ (įskaičiuojant ir vokiškai ispanišką dvariškių aprangą) ypatumais. Žinoma, liko ištikimū ir „vokiškai“ (taip apibendrintai buvo vadinami visokie vakarietiški drabužiai) madai: Respublikoje ilgesniam ar trumpesniam laikui apsigyvenę sveltimšaliai, po kelionių ar mokymosi užsienyje sugrįžęs jaunimas, taip pat kai kurie separatistinių polinkių LDK bajorai visokiais būdais, taip pat ir apranga, stengėsi pabrėžti savo krašto savaimingumą. Visoje Respublikoje nestigo ir tokių, kurie mėgo pajuokti tiek vakarietišku, tiek ir rytietišku madų besivaikantiuos puošėivas.

Išvardyti veiksniai pratinę Respublikos visuomenę prie rytietiško skonio ir pamažu, nors pakankamai nuosekliai ir kryptingai, keitė jos orientaciją, tradicinį Jogailaičių valstybės vakarietiškos kultūros klodą imdami „dengti“ rytietišku įtakų sluoksniu. Tam, bent jau Lenkijos karalystėje, padėjo ir ypatinga ideologija, žinoma sarmatizmo pavadinimu, gyvavusi kelis valstybės istorijos šimtmečius. Ji išsirutuliojo iš visai Renesanso laikų Europai būdingo siekio „idealizuoti savo tautos

būdą, papročius, pabrėžti jos dorinį pranašumą prieš kaimynus“⁹. Pagrindiniu tautos pranašumo prieš kitas tautas laidu bei garantija laikyta sena ir šlovinga kilmė, tad imtasi ieškoti savo šaknų tolimoje praecityje ir tapatintis su joje išgarsėjusiomis galingomis gentimis. Tad anglai kildinosi iš trojėnų, prancūzai – iš gėlių arba frankų, vokiečiai – iš senovės germanų, lietuviai – iš romėnų. Gi lenkų bajorai manėsi esą palikuonys mitinės sarmatų genties, kurios pradininku buvęs netgi biblinio Jafeto ainis Asarmotas. Tikėta, jog sarmatų šaknys siekia Babelio bokšto ir netgi Nojaus laikus, vėliau jie pergalingai kovojo su Aleksandru Makedoniečiu ir šis jiems atidavęs žemes, plytėjusias nuo Arkties vandenyno iki Adrijos jūros, kitaip tariant, visus Rytų kraštus. Pati Lenkija neretai būdavo pavadinama „Sarmatija“ (*Sarmacja*)¹⁰.

Būta ir tebėra (net ir pačioje sarmatizmo ideologijos gimtinėje Lenkijoje) nemažai kitokių sarmatų genties geografinės padėties ir tapatybės aiškinimų¹¹. Tačiau svarbiausia kitkas – bajorijos įsitikinimas, jog tikrai ji tėra tiesioginė ir vienintelė sarmatų palikuonė. Tad šlovingoji kilmė, iš protėvių paveldėtas taurumas, narsa, kariniai bei valstybės kūrimo nuopelnai, kurių tikrai turėjo šis ilgą laiką labai gyvybingas, dinamiškas, didelių ambicijų kupinas visuomenės sluoksnius, yra pagrindinė sąlyga ir garantas jo vienintelio teisės vadintis ir būti *tauta*. Taip legenda tapo diduomenės ir bajorijos prioritetingos padėties bei pasaulėžiūros pamatu. XVI a. II pusėje sarmatizmo, kaip lenkų tapatybės formos, teorija jau virto oficialia, visuotina ir visa įpareigojančia ideologija, kuri gana esmingai lėmė daug visuomenės gyvenimo sričių – politiką, etines bei estetines nuostatas, intelektualinius interesus, viešąją elgseną ir panašiai.

Lenkų tyrinėtojas W. Tomkiewiczzius išvardijo pagrindinius ir, tiesą sakant, gana nesimpatingus lenkiškojo sarmatizmo bruožus, smarkiai priartinusius valstybės žlugimą. Tai – tautinė megalomanija, perdėtas siekis „auksinės laisvės“, kurią ryškiausiai simbolizavo *liberum veto* teisė, ksenofobija, šventeiviškumas, nepakanta kitamaniams, asmens materialinės padėties neatitinkantis ištaigos pomėgis, galiausiai – skonio orientalizmas, ypač išreikštas vyrų apranga. Būtent ši apranga, gavusi „sarmatinio“, „tautinio“ (veikiai pavadinto „lenkišku“), „kontušinio“ kostiumo pavadinimus, tapo vienu pagrindinių identifikacinių sarmatizmo simbolių.

Fundamentaliame kostiumo tyrinėtojos Marijos Gutkowskos-Rychlevskos veikale¹² ir prieš keletą metų pasirodžiusioje lietuvių dailės istorikės Marijos Matušakaitės Lietuvos XVI–XVIII a. aprangos studijoje¹³ detalai apibūdinti kontušinio kostiumo komponentai, jų kilmė ir modifikacijos. Nesiimdama viso to perpasakoti, siūlau geriau išsižūrėti į kelis ypatingu stilingumu pasižyminčius Lietuvos kilmingųjų atvaizdus, kuriuose pateikti savo kraštą ir laikmetį reprezentuojančių vyrų, vilkinčių „tautiniu“ apdaru, fizinominiai tipai.

1 pav. Stanisłovo Antano Ščukos portretas. XVIII a. I pusė.

2 pav. Konstantino Liudviko Pliaterio portretas. 1760–1762 m. Než. autorius.

Pirmajame šių portretų (1 pav.) pavaizduotas vienas iškiliausių ir įdomiausių epochos asmenų – LDK pakancleris Stanisław Antan Ścuka (g. 1652 ar 1654, m. 1740), vilkintis garnitūru, kurį galima laikyti klasikiniu XVIII a. II ketvirčio kontušinio kostiumo pavyzdžiu, kaip ir patį paveikslą – klasikiniu vadinamojo „sarmatinio“ portreto pavyzdžiu¹⁴. Etmonas vilki ilgu, įliemenuotu, nuo talijos plėtėjančiu ir priekyje susagstytu viršutiniu drabužiu – kontušu¹⁵, svarbiausiu garnitūro drabužiu, kuris juo vilkinčiuosius ryškiai išskiria iš kitų tautų vyrų. Net ir raudona kontušo spalva simboliškai reikšminga – tai kilnumo ženklas. Šio drabužio pavadinimas (*köntös*) ir kai kurios kirpimo ypatybės pasiskolintos iš vengrų, kurie jas savaip modifikavę perėmė iš Artimųjų Rytų (kilmės liniją galima būtų tęsti tolyn į Aziją) vyriškos aprangos. Laikui bėgant, kontušo ilgis įvairavo; aptariamajame portrete jo apačia siekia pakanclerio kulkšnis ir pridengia smailianoses (taip pat nusižiūrėtas iš rytietiško apavo) geltono tymo pušnis. Po kontušu S. A. Ščuka vilki antrą kontušinei aprangai būdingą drabužį – žiponą (lenk. *żupan*), pasiūtą iš kitokios spalvos ir rūšies audinio, kuris dažniausiai būdavo šviesnesnis ir plonesnis. Matyti stačia jo apykaklaitė ir rankovės, kurios dengia etmono rankas, iškištas pro atviras kontušo pažastų angas, anuomet vadintas „žiotimis“. Žiponai būdavo vilkimi ir patys vieni – tai

liudija išlikusieji pavieniai ir grupiniai to laikotarpio portretai; iš jų galima spręsti, jog šis drabužis nelabai kuo skyrėsi nuo rytietiško, į chalata panašaus apdaro – *kaftano*. S. A. Ščukos portrete pastebima viena būdingiausių kontušo ypatybių, nesikeitusių per visą jo mados laiką (antra skiriamoji ypatybė buvo tam tikru būdu sukirpta nugara, kurios čia, suprantama, nesimato), – tai nuo pažasties bemaž iki pat riešo atviros, nesusiūtos, rankovės–„letenos“, kurios čia, išnėrus iš jų rankas, užverstos ant pečių pamušalu į viršų, taigi tapusios labiau dekoratyvinėmis nei funkcionaliomis drabužio detalėmis.

Kitame įsidėmėtina ir kiek vėlyvesniame Konstantino Liudviko Pliaterio (m. 1778) portrete¹⁶, nutapytame 1760–1762 m., kai grafas ėjo Mstislavlio vaivados pareigas, parodytas truputį kitoks kontušinio kostiumo variantas (2 pav.). Kontušas čia tamsiai mėlynas, atrodo, tarnybinis, taip pat ilgas, bet be atverstos šalinės apykaklės, su siauručiu pozumentu apvedžiotais priekiniais pakraščiais. Jis glaudžiai susiaustas, tad išryškėja įstriža viršutinio skverno linija; portretuojamojo talija apsukta paprastesne nei S. A. Ščukos portrete mazgu surišta juosta, kuri, sprendžiant iš ornamentų ir tapytojo perteikto blizgėjimo, yra auksaviršė, išausta Slucko manufaktūroje. K. L. Pliaterio rankos parodytos įkištos į kontušo rankoves, kurių vienos prakarpoje matyti prasišviečiantis karmazino spalvos pa-

mušalas. Raudono žipono fragmentėlis pastebimas tik tai pakaklėje, tokios pat spalvos audinys panaudotas ir kontušo rankogalių atlankoms. Atkreipia dėmesį ypatingas portretuojamųjų veidų ilgumas, atsiradęs dėl visai savotiškų ir neabejotinai rytietišku pavyzdžių inspirotų šukuosenų – *čiaprynyų*. Prie kontušinės aprangos derėjo dvejopos *čiaprynos*. Vienu atveju virš kaktos ir smilkinių nuskusdavo vyro plaukus, viršugalvyje palikdami tik apskritą jų „kepuraitę“, lyg kokią tiubeteiką; tokia *čiapryna* neblogai matoma tiek minėtame K. L. Pliaterio, tiek kituose tuometiniuose atvaizduose, pavyzdžiui, nežinomo dailininko tapytame Gandingos tėvūno Jono Adamkavičiaus portrete¹⁷. Kitas šukuosenos variantas buvo vadinamasis *čiubas*, arba, kaip mėgo prasivardžiuoti anuometiniai kandžių satyrų autoriai, *cibulis*; šiuo atveju skustos galvos viršugalvyje palikdavo vieną plaukų kuodą – *čiubą*, kurį nusvarindavo priekin ant kaktos arba kaip nors suriesdavo. Taip išgražinta bajoro galva iš tikro priminė svogūną. (Dėl įdomumo galima pridurti, jog skustos gėlės ir kuodai buvo būdingesni jaunesnio amžiaus vyrams, gi vyresnieji savo natūraliai atsiradusias plikes dažniausiai stengdavosi uždengti perukais. Kaip ir kiekviena mada, taip ir andainykštė turi aibes jokia logika nepagrįstų keistenybių.)

Stebint šių dviejų, taip pat ir kitų Respublikos kilmingųjų atvaizdus, į akis pirmučiausia krinta pavaižduoto asmens aplombas, išreiškiamas jo figūros ar pusfigūrės pastambinimu ir komponavimu pirmajame portreto plane, jo poza, judesiu, veido išraiška. Visi šie portretuojamieji ramūs, nes bajorui nedera atvirai reikšti savo jausmus ir išgyvenimus, orūs ir išdidūs, nes žino savo vertę, kurią patvirtina ir figūros atlašumas, gerokai iš aukšto į žiūrovą žvelgiančios akys. Tai ano meto portretavimo konvencijos, bet neabejotinai ir realybėje būtinos, galima teigti – ir genetinės kilmingų asmenų viešosios laikysenos ypatybės, kuriomis pagal sarmatizmo postulatus turi pasižymėti bajoras.

Nors kai kurie šių kilmingųjų drabužiai, sprendžiant iš jų ypatybių, perteiktų meistriskiau atliktuose portretuose, aiškiai siūti iš vietinių ar itališkų, prancūziškų audinių, o jų kirpimas modifikuotas, įgavęs čionykščių bruožų, bendrasis viso vyriško garnitūro pavidalas dvelkia Rytų dvasia. Nuo Vakarų Europoje tuomet vyravusio rafinuoto vyriško kostiumo, daug ką perėmusio iš moteriškų apdarų, kontušinis skiriasi ne tikai ilgumu, kitokia spalvų kokybe bei derme, bet ir ypatingu monumentalumu, tad vilkintysis atrodo itin iškilnus ir reikšmingas. 1781 m. pakeliavusi po Respubliką grafienė d'Anspach nors savo dienoraštyje labai stebėjosi čionykščių bajorų aprangos keistumu, bet ir pripažino ją buvus „didingą bei tapybišką“¹⁸. Daugelį Vakarų Europos šalių tuo metu buvo užplūdusi „orientalizmo“ ir net jo imitacijų bei perdarinėjimų mada. Tačiau Respublikos kilmingų vyrų apranga vakariečius žavėjo ir todėl, kad buvo išraiškinga ir egzotiška. Pradėta ją netgi mėgdžioti: į pokylius nesyk būdavo ateinama pa-

sipuošus atseit „lenkiškais“ – *a la Polonaise* – apdaraais. Jaunimas, paaugliai buvo pamėgę *polacchina* pavadinutus drabužius.

Atkreiptinas dėmesys ir į kitus įsidėmėtinus kontušinio kostiumo bruožus. Jis pasižymi gana įsakmiai demonstruojamu militariniu pobūdžiu. Kaip matyti ne tik iš visaūgių, bet ir ikipusinių to meto „sarmatinių“ atvaizdų, kiekvienas kilmingasis gali būti pavaižduotas be herbo šalia ir be regimento rankoje, bet būtinai arba su buzdyganu, arba dažniausiai su prie kairiojo šono kabančiu puošniu ir kiek lenktu kardu – karabele, kurią iš kitų panašios paskirties ginklų skiria stilizuotos erelio galvutės pavidalo rankena. Bet ir be šios karabelės matyti, jog visas kontušinės aprangos ansamblis turi pastebimų įvairiakilmės kariškos mundiruotės bruožų, kuriuos XVIII šimtmečiui slenkant į pabaigą ir ypač XIX a. I pusėje dar labiau paryškino į kontušą iš mundurų „perkeltos“ gana didelės stačios apykaklės, veikiai – ir antpečiai. Galima daryti išvadą, jog Respublikoje buvo sukurta tokia magnatų ir bajorų (įkandin jų – ir kitų visuomenės sluoksnių vyrišos) apranga, kuri kuo geriausiai atitiko ir išreiškė jų susikurtą narsaus kovotojo, oraus, kilmingo didžiūno įvaizdį. Iš tikro tai buvo ne kas kita kaip **visuomenės elito luominė apranga, savitiška jo „uniforma“ ir vienas svarbiausių asmenybės identifikacinių ženklų.**

Ne tikai garnitūro visuma, bet ir atskiros detalės charakterizavo asmenį ir atitinkamai reglamentavo kitų elgseną jo atžvilgiu, neleisdami apsirikti ir padaryti ne taip, kaip reikalauja etiketas bei papročiai. Turtinę tokiu kostiumu vilkinčio asmens padėtį kuo puikiausiai atspindėjo audinių kokybė, drabužių priedų materialinė vertė, skonį – jų meniškumas.

Asmenybės padėtį visuomeninėje hierarchijoje, jo socialinį statusą rodė kai kurių drabužių ir aksesuarų naudojimo būdas: pavyzdžiui, tam tikrų sluoksnių atstovai juosta galėjo susijuosti tik žipono, bet ne kontušo juosmenį, neturėjo teisės nešioti karabelės ir panašiai. Egzistavo ir tam tikros drabužių kolorito taisyklės. Kai kurios spalvos rodė ir tai, ko vertas pats audinys, nes jį nudažyti, pavyzdžiui, bet kurio atspalvio raudoniu, buvo sudėtinga techniniu požiūriu. Todėl mažiau pasiturintieji mielai rinkosi įvairių atspalvių rusvus, rudus, šviesiai smėlinius (anuomet vadinamus „šiaudų spalvos“) audinius, kurie būdavo dažomi vietinės kilmės dažais¹⁹. Andainykštės taisyklės reikalavo, kad apdarų spalva būtų pritaikyta ir kiekvienai atskirai progai, neretai netgi metų laikui. Tačiau svarbiausia, jog spalvomis būdavo išreiškiami ir asmens politiniai įsitikinimai; pavyzdžiui, žaliai sidabrinė juosta demonstravo jos savininko ištikimybę birželio 3-iosios konstitucijos, tai yra nepriklausomos valstybės atkūrimo, idealui. Tenka pripažinti, jog visa tai savaip lengvino žmonių tarpusavio santykius, kiekvienam nurodė jam prideramą ir neleidžiamą peržengti pakopą visuomenės hierarchijoje.

Jeigu dėl savo kilmės aukščiausioje pakopoje atsidūręs visuomenės elitas apsiskelbė, kad jis vienintelis laikytinas tauta, natūralu, kad ir jo „uniforma“ – kontušinis kostiumas – gana greitai įgavo tautinio, netrukus – ir „lenkiško“, kostiumo pavadinimą. Taip, viena vertus, buvo pažymimas šio savito garnitūro stilius, antra – nurodoma vilkinčiojo asmens pilietybė. Pastaroji aplinkybė daug nulėmė, kad jau XVII a. kontušiniais, tai yra lenkiškais, kostiumais apsitaisė nemažai, o XVIII a. – dauguma LDK didikų ir bajorų. Tam veikiausiai turėjo reikšmės kitoniška nei vėlesniais laikais pati nacijos samprata, neabejotinai ir vis stiprėjantis, didėjantis, įvairiausiomis priemonėmis žadinamas LDK kilmingųjų noras susilyginti su Karūnos elito turėta padėtimi bei luominėmis privilegijomis, kurios buvo nepalyginamai didesnės nei bet kurioje kitoje Europos šalyje, taip pat ir Lietuvoje, kur asmeninė ir turtinė bajoro laisvė daug priklausė nuo didžiojo kunigaikščio valios.

„Auksinę bajorijos laisvę“ ir privilegijas turbūt teisėtai galima laikyti tuo rafinuotu jauku, kuriuo žadintas siekis polonizuotis ir pavydėtinai atkakliai, nuosekliai bei kryptingai įtvirtinama polonocentrinė Respublikos, kaip valstybės, idėja. Tam pagelbėjo ir kitos priemonės. Pavyzdžiui, kad lenkiškuoju jau visur ir visuomet XVIII a. II pusėje vadinamas kontušinis kostiumas paplistų ir tarp separatistiškai nusiteikusių Lietuvos bajorų, bene labiausiai prisidėjo oficialieji įpareigojimai. Net atkakliausiai dėl savo nacionalinės bei valstybinės tapatybės bei savitumo kovojusieji LDK magnatai, tapę pareigūnais (etmonais, vaivadomis ir pan.), nori ar nenori turėjo vilkėti kontušinę, tai yra lenkišką, aprangą, net jeigu jie iki savo nominacijos dėvėjo prancūziškos ar vokiškos mados drabužius.

Ypatingos kostiumo versijos buvo privalomos svarbiausių valstybinių apdovanojimų – Baltojo Erelio bei šv. Stanislovo ordinų – kavalieriams, kurių nestigo ir tarp noriai į juos pretendavusiųjų ir dar noriau jais apdovanojamų Lietuvos kilmingųjų. Šie garbės ženklai būdavo išsiuvinėjami rankomis šilkiniais bei tauriųjų metalų siūlais ir aplikuojami ant kontušo kairėje krūtinės pusėje (žr. 2 pav.). Tarp kitko, šios aplikacijos dažniausiai buvo siuvinėjamos tuomet Lietuvai priklausiusiam Gardine.

Nuo 1776 m. „tautiniu“, tai yra lenkišku, apdaru buvo įpareigoti vilkėti visi oficialiose iškilmėse bei diplomatinuose priėmimuose dalyvaujantys bajorai, tad ir lietuviai. Archyviniai dokumentai neteikia konkretnių nuorodų, kokiomis skiriamosiomis savitomis ypatybėmis pasižymėjo LDK kilmingųjų vilkėtas kontušinis kostiumas. Kai ką galima numanyti iš kitų šaltinių. Magnatai, tai yra pačios kilmingųjų viršūnės atstovai, neabejotinai paisė rūmų madų ir oficialiųjų reikalavimų. Jų ir garderobo turinį atspindintys dokumentai yra pasilikę arba iškeliavę svetur. Kitas dalykas – atokių regionų bajorija, kurią mados pasiekdavo pavėluotai; čia ištikimiau laikyosi vietinių įpro-

čių bei tradicijų. Jų drabužių skirtumai labiausiai reiškėsi kirpimo niuansais, koloritu, detalių vieta kostiumo ansamblyje bei forma.

Lietuvoje daugiau išliko miestelėnų turto inventorių bei testamentų, kuriuose beveik visuomet būna surašyti abeji – tiek vakarietiški („vokiški“), tiek kontušiniai, tai yra vietiniai, drabužiai, bet nei vienu, nei antrą neturėta daug, nevengta palaikyti (lenk. *wiotchy*) apdarą testamentu paskirti kam nors kitam. Visuomet kontušų būna daugiau nei žiponų. Vyrauja vadinamosios „žemės“ spalvos, dar žalia, retkarčiais ir daugiausia pasiturinčiųjų garderobe pasitaiko vienas kitas karmazino spalvos drabužis, dažniau – juosta.

Šaltiniuose neteko aptikti įrodymų, net užuominų, jog Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kilmingųjų, juolab jų pavyzdžiu sekusių kitų, žemesniųjų, visuomenės sluoksnių sąmonėje kontušinis kostiumas būtų taip glaudžiai, kaip Karūnoje, siejamas su orientalistinės krypties sarmatine ideologija. Ne tik todėl, kad skyrėsi lietuviškojo elito genezės samprata, bet ir dėl kitų priežasčių. Mitas apie romėniškąją įtakingiausių lietuvių giminių kilmę buvo pakankamai patrauklus, kad truktų tvirtai, ilgai ir kaip atsvarą narsiam sarmatui sudarytų ne mažiau narsaus, kilmingo ir kilnaus senovės romėnų ainio, tapusio vakarietišku riteriu, įvaizdį (beje, lenkų istoriografijoje šios sąvokos neretai suplakamos į vieną ir sarmatais paradoksaliai laikomi taip pat ir senovės romėnai). Be to, kontušinis kostiumas LDK ir po Liublino unijos paplito aplenkęs ankstyvojo savo simbolizmo gyvavimo stadiją ir imtas čia visuotinai dėvėti tada, kai vyravo jo, daugiausia kaip tam tikro visuomenės sluoksnio, luomo, einamų pareigų ir atitinkamos pilietybės ženklas, simbolinis reikšmingumas. Reikia pridurti, jog kostiumo, kaip priklausymo atitinkamai valstybei, simbolizmas tapo ypač svarbus ir primygtinai demonstruojamas tuomet, kai nepaprastai padidėjo Rusijos imperijos grėsmė ir būtinybė bent išoriškai teigti savo patriotiškumą ir atsidavimą valstybei. Tai buvo svarbu ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės magnatams bei bajorijai. Apie „tautinei“ aprangai teiktą reikšmę liudija kad ir tai, jog netgi vakarietiškus drabužius mėgęs Abiejų Tautų valdovas Stanislovas Augustas Poniatovskis svarbiais momentais persirengdavo kontušiniu kostiumu, kad pademonstruotų savo vienybę su *tauta* (tai yra bajorais) ir pakeltų jos dvasią. Lankydamasis Gardine, jis įsigijo čionykščiam „fabrike“ išaustų kontušo juostų, kurios ir pačios vienos galėjo turėti visas tautinei aprangai teikiamas simbolines reikšmes.

Kaip tik dėl jų Rusijos imperijos pareigūnai, XVIII a. pabaigoje sužlugus Abiejų Tautų Respublikai, uoliai, bet ne visuomet sėkmingai persekiojo ir bajorijos aprangą, grobė, o neretai ir degino gražiasias kontušo juostas. Nors XIX a. vis labiau plito Vakarų Europos vyrų mados, vis dėlto neretai iškilingų progų metu, ypač pirmojoje XIX a. pusėje, kada jau galutinai išnyko bajorų apdaro skirtumai ir neliko paskutiniųjų len-

kiško kostiumo vilkėtojų, prabudo sentimentas viskam, kas siejasi su prarasto valstybingumo istorine tradicija. Brestant ir vykstant 1831 bei ir 1863 metų sukilimams, tam tikra visuomenės dalis kontušiniais kostiumais vėl demonstravo patriotines nuotaikas ir laisvės siekius. Atvirą jų demonstravimą palaipsniui slopino bajorijos trėmimai bei emigracija, likusius be šeimininkų dvarus perduodant rusų kolonistams, ir tolydžio intensyvesni visuomenės demokratėjimo procesai. Lietuvoje prasidėjusiame tautinio atgimimo, vėliau – savarankiškos valstybės kūrimo sąjūdžiuose iš viso nebeliko vietos nei priešiškos, sulenkėjusios, daugiausia ir nusigyvenusios bajorijos atstovams, nei jų simboliams, tarp kurių yra ir kontušinis kostiumas. Jį net ir iš tyrinėtojų akiračio iki pat XXI a. pradžios buvo išstūmusios naujųjų laikų mados, gal net labiau – įsitikinimas, jog šis apdaras laikytinas vien tik lenkišku tautiniu kostiumu.

Tačiau tiek šiedu, tiek ir pavadinimas „sarmatinis“ kostiumas tėra tam tikro istorinio apdaro stiliaus, netiesiogiai – ir jo mados laiko, nuoroda. Tokio stiliaus apdarą bent kelis šimtmečius vilkėjo ir Lietuvos (Gudijos, Ukrainos, etc.) magnatai bei bajorija, o jų įkandin, kiek leido išgalės, kūrė savo aprangos formas.

Vis dėlto šį anuometinės Abiejų Tautų Respublikos tautų bajorams būdingą kostiumą vadinti tikrai vienos vardu nėra gerai. Gal tai pajutę lenkų mokslininkai vis dažniau pasirenka neutralų ir – svarbiausia – neblogai jo specifiką apibūdinantį pavadinimą – **kontušinis kostiumas**. Juo labiau kad ir svarbiausias, puošniausias ir simboliškai reikšmingiausias jo komponentas jau senokai vadinamas nebe lenkiška, o **kontužo juosta**.

Gauta 2005 04 04

Nuorodos

- ¹ Npubliuoti XVI amžiaus Lietuvos bajorų kostiumų istorijos šaltiniai, parengė R. Guzevičiūtė, dokumentus nurodė ir padėjo iššifruoti Artūras Dubonis, *Lituanistica*, 1996, Nr. 4(28), p. 67–78.
- ² E. Thiel, *Geschichte des Kostüms*, Berlin, 1963, S. 290–294.
- ³ A. Berdecka, I. Turnau, *Życie codzienne w Warszawie okresie Oświęczenia*, Warszawa, 1969, S. 119, 285.
- ⁴ J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa, 1969, S. 109.
- ⁵ *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, Warszawa, 1963, t. 1, S. 483.
- ⁶ Ten pat, S. 541.
- ⁷ Ten pat, S. 775–776.
- ⁸ T. Adomonis, K. Čerbulėnas, *Lietuvos TSR dailės ir architektūros istorija*, Vilnius, 1987, t. 1, P. 279.
- ⁹ D. Kuolys, *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje: Renesansas. Barokas*, Vilnius, 1992.

- ¹⁰ Sarmatizmo politinė programa susiformavo apytikriai Zebrzydowskio rokošo periodu – 1606–1608 m., jos pabaiga neretai datuojama ponų konfederacijos laikotarpiu, t. y. 1768–1772 m., žr.: *Pisma polityczne z czasow rokoszu Zebrzydowskiego 1606–1608*, Krakow, 1916, t. 1: Poezja rokoszowa, S. 167.
- ¹¹ J. Niedźwiedz, „Sarmacja“ i „Sarmaci“; A. Borowski, Sarmatyzm, *Słownik sarmatyzmu*, Kraków, 2001, S. 172–179.
- ¹² M. Gutkowska-Rychlewska, *Historia ubiorów*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968.
- ¹³ M. Matuškaitė, *Apranga XVI–XVIII a. Lietuvoje*, Vilnius, 2003.
- ¹⁴ Vilanovo rūmų Varšuvoje portretų galerija, inv. Nr. 50278. Portretas nutapytas S. A. Ščukos vaikaitės Marianos Kantskytės-Potockienės užsakymu praėjus keliems dešimtmečiams po etmono mirties.
- ¹⁵ Ankstyviausiu kontužu laikoma Žolkvoje (Ukrainos Respublika) apie 1640 m. palaidoto vaivados Danilovičiaus, Respublikos valdovo Jono Sobieskio uošvio, įkapė, dabar saugoma Krokuvos *Muzeum Narodowe* fonde.
- ¹⁶ Nežinomo autoriaus 1760–1762 m. tapytas K. L. Pliaterio portretas yra saugomas buvusios Pliaterių valdos Kurše Kraslavos (Latvijos Respublika) Šv. Liudviko bažnyčioje.
- ¹⁷ Nežinomo, veikiausiai Lietuvos, autoriaus 1750 m. nutapytas Jono Adamkavičiaus portretas saugomas Šiaulių „Aušros“ muziejuje.
- ¹⁸ Cit. iš: M. Taszycka, *Polskie pasy kontuszowe*, Kraków–Wrocław, 1985, S. 85.
- ¹⁹ Toks šviesiai smėlinės spalvos kontušas yra saugomas Lietuvos nacionaliniame muziejuje.

Gražina Marija Martinaitienė

FROM THE ORIENT WESTWARDS: THE CONTUSH ATTIRE IN THE GDL

Summary

A discussion of the attire known as kontush costume, worn by magnates and noblemen in the Two-Nation Republic (Grand Duchy of Lithuania and Poland) in the 16th–18th centuries is presented.

The author, based on historical documents, contemporaries' evidences and iconographical heritage (woodcuts, medals, painted portraits) claims that as early as the 17 century the attires of most variegated origin and form worn before the epoch of Jogaila's descendants and in its beginning began to be replaced by a rather unified costume of another type. It got its shape under a strong influence of Eastern culture, which used to reach the Republic through trade and other relations and via neighbouring countries. In the course of time, this peculiar attire known under various names such as "Sarmatian", "Polish", "national" or "contush" costume, became a token of belonging to a certain social stratum or nation. The origin, reasons for appearance and structure of the kontush costume are analyzed. A symbolic significance of this specific costume and its role in the period of national resistance are highlighted.